

Woordenschat

Wat is woordenschat?

Woorden zijn de belangrijkste betekenisdragende elementen van een taal. Hoe meer woorden de leerlingen kennen, hoe beter ze begrijpen wat een ander zegt of schrijft. En omgekeerd, met een grotere woordenschat kunnen leerlingen zichzelf duidelijker uitdrukken, in woord en geschrift. Met andere woorden, leerlingen hebben een goed ontwikkelde receptieve én productieve woordenschat nodig. (Vroeger werd dit passieve en actieve woordenschat genoemd.)

Bij de opbouw van woordenschat gaat het aan de ene kant om het leren van de uiterlijke vorm van een woord, de letters die samen het geschreven woord vormen, en de klanken die samen het gesproken woord vormen. Aan de andere kant gaat het vooral om de verwerving van de betekenisaspecten die bij het woord horen: het concept waarnaar het woord verwijst. Zo is het woord 'schaap' maar een label, maar het begrip *schaap*, het concept, bestaat uit een groot aantal betekenselementen. Die betekenselementen bevatten kennis van de wereld, zoals: *heeft wol, leeft op een boerderij, zoogdier, blaas*. Wetenschappers gaan ervan uit dat woorden worden opgeslagen in conceptuele netwerken, waarin de woordvormen als een soort knopen via allerlei betekenisdraden verbindingen aangaan met andere woorden.

Hieronder vindt u de didactische leerlijn in vogelvlucht, het overzicht van leerdoelen woordenschat en vervolgens de richtlijnen voor effectieve woordenschatdidactiek. Daarna worden per groep nog eens de doelen en richtlijnen weergegeven, zoals die gelden voor die groep. Tenslotte komt per groep toetsing en differentiatie aan de orde.

De lijn in vogelvlucht

De verschillende betekenisaspecten van een woord worden niet in één keer geleerd. Er is sprake van een geleidelijk verwervingsproces, waarbij leerlingen gaandeweg de betekenisafbakening van ieder woord leren ontdekken. De woordenschat breidt zich op twee manieren uit. Het aantal woorden dat een leerling kent, neemt toe: de woordenschat verbreedt zich. Daarnaast leert het kind steeds meer aspecten van de betekenis van een bepaald woord kennen. Dat leidt tot verdieping van de woordkennis. Wanneer je de woordenschat van leerlingen wilt stimuleren, is het dan ook belangrijk dat je streeft naar uitbreiding van het aantal woorden dat leerlingen leren (kwantiteit), maar ook dat je je richt op *hoe goed* de leerlingen woorden kennen (kwaliteit). Bovendien is het belangrijk dat je leerlingen strategieën aanleert om zelfstandig nieuwe woorden te leren.

Onderbouw

Hoe breder de woordenschat van leerlingen bij aanvang van het basisonderwijs, hoe gunstiger hun startpositie in hun schoolloopbaan. Een kind dat de basisschool binnenkomt, blijkt een basiswoordenschat van minimaal zo'n 2000 woorden nodig te hebben om de communicatie op school te kunnen volgen en daaraan deel te nemen (Kienstra, 2003). Voor leerlingen die inderdaad zo'n basiswoordenschat hebben, biedt de stimulerende, taalrijke omgeving waar ze op school in terecht komen voldoende stimulans om ervoor te zorgen dat ze spontaan meer woorden en woordbetekenissen leren. Dat ligt anders voor de leerlingen die de basisschool binnenkomen met

een kleinere woordenschat. Een (zeer) beperkte woordenschat vormt een struikelblok om gemakkelijk en spontaan nieuwe woordbetekenissen op te pikken uit de schoolomgeving. Dit geldt voor veel leerlingen voor wie het Nederlands de tweede taal is. Voor tweedetaalleerders in de kleutergroepen heeft het ontwikkelen van een basiswoordenschat de hoogste prioriteit.

Midden- en bovenbouw

In middenbouw blijft het belangrijk dat leerlingen hun woordenschat verbreden door er steeds meer nieuwe woorden bij te leren. Daarbij verdienen de zogenaamde academische taal, de school- of schrijftaalwoorden, speciale aandacht. Dit zijn de wat formelere woorden die vooral in de schrijftaal voorkomen, zoals *met name, gering, inclusief*, en die leerlingen moeten kennen om teksten goed te kunnen begrijpen en om schoolse taken te kunnen vervullen.

Verder wordt het stimuleren van de *diepe woordkennis* in de midden- en bovenbouw steeds belangrijker. De taal die in deze leerjaren wordt gebruikt om te communiceren over de leerstof en in de instructie doet een steeds groter beroep op een abstractere, hiërarchische organisatie van de verbanden tussen woordconcepten. Voorbeelden van dergelijke hiërarchische betekenisrelaties tussen woorden zijn *dieren – zoogdieren – aap, appel – vrucht – voedsel* of *dieren – vissen – snoek*.

En ten slotte moeten leerlingen in de hogere groepen steeds beter *strategieën* leren gebruiken waarmee zij betekenissen van woorden zelf kunnen afleiden en verwerven, zodat zij minder afhankelijk worden van de onderwijssituatie om nieuwe woorden te leren.

Eerste twee leerjaren voortgezet onderwijs

In de periode van het basisonderwijs hebben leerlingen al een behoorlijke woordenschat verworven. De ontwikkeling van de woordenschat hangt niet uitsluitend samen met leeftijd. Leerlingen leren woorden vooral op basis van hun ervaringen. Wat zijn hun interesses? Komen ze uit een taalrijk gezin of een minder taalrijk gezin? Hoeveel lezen ze per dag? Deze factoren hebben allemaal invloed. Docenten kunnen er dan ook niet zonder meer van uitgaan dat alle leerlingen 'gewone' woorden beheersen. De verschillen tussen leerlingen kunnen groot zijn.

Naast het uitbreiden van de woordenschat is vooral het leren toepassen van woordenschatstrategieën een aandachtspunt. De leerlingen moeten zelf woordbetekenissen kunnen afleiden of opzoeken en leren om zelfstandig hun woordenschat uit te breiden.

Aan het eind van leerjaar 2 zouden vmbo-leerlingen over een voldoende woordenschat moeten beschikken om taken op het gebied van begrijpend lezen te kunnen uitvoeren op niveau 1F, zodat ze in de bovenbouw kunnen toewerken naar niveau 2F. Van havo/vwo-leerlingen mag verwacht worden dat zijn bij intrede in het voortgezet onderwijs al over dit niveau van woordenschat beschikken. Aan het eind van het tweede leerjaar beheersen zij minimaal de woordenschat die nodig is om teksten en opdrachten op niveau 2F aan te kunnen. Vanaf dit punt gaan zij ook om de meer abstracte academische taal toepassen in hun spreek- en schrijftaken.

Doelen

Om de leerlingen aan het eind van de basisschool minimaal op niveau 1F te krijgen en op 2F en 3F als streefniveau in het VO moeten scholen de volgende tussendoelen nastreven:¹

Doelen	Leerlingen
 Eind groep 4	<ul style="list-style-type: none"> ...begrijpen 7.000 woorden, waarvan 200 school/schrijftaalwoorden ...gebruiken 3.500 woorden ...leiden de betekenis van woorden af uit duidelijke contexten (plaatjes, duidelijke omschrijvingen in mondelinge en schriftelijke teksten)
 Eind groep 6	<ul style="list-style-type: none"> ...begrijpen 10.000 woorden, waarvan 500 school/schrijftaalwoorden ...verdiepen hun woordkennis (kennen meer betekenisaspecten en betekenisrelaties van geleerde woorden) ...gebruiken 5.000 woorden ...hanteren bewust stappenschema's om de betekenis van woorden af te leiden uit de context ...begrijpen veel voorkomend figuurlijk taalgebruik
 Eind leerjaar 2 vmbo b k	 Eind groep 8
	<ul style="list-style-type: none"> ...begrijpen 15.000 woorden, waarvan 900 school/schrijftaalwoorden ...verdiepen hun woordkennis (kennen meer betekenisaspecten en betekenisrelaties van geleerde woorden) ...gebruiken 7.000 woorden ...leiden geautomatiseerd betekenis van woorden af uit de context ...begrijpen minder voorkomend figuurlijk taalgebruik
 vmbo-b/k/g/t eind leerjaar 2	<ul style="list-style-type: none"> ...begrijpen minimaal 15.000 woorden, waarvan 1.600 school/schrijftaalwoorden en vaktaalwoorden van de schoolvakken ...verdiepen hun woordkennis (kennen meer betekenisaspecten en betekenisrelaties van geleerde woorden) ...gebruiken 7.000 woorden; variëren in woordgebruik ...leiden geautomatiseerd betekenis van woorden af uit de context ...begrijpen minder voorkomend figuurlijk taalgebruik ...kunnen de correcte betekenis van woorden opzoeken in naslagwerken ...kunnen strategieën toepassen voor het onthouden van nieuwe woorden

¹ *Taalachterstand in het primair onderwijs*, een lezing van Anne Vermeer, 2006 - Evaluatieonderzoeken naar Gemeentelijk Onderwijs Achterstand: 'Ontwikkeling van woordenschat bij NT1 en NT2-leerlingen. Lopend onderzoek sinds 2003.

**havo vwo eind
leerjaar 2**

...begrijpen waarschijnlijk 20.000 woorden² of meer (vanaf dit niveau is er geen verband meer tussen leerjaar en grootte van de woordenschat van de leerling aan te geven). Het aandachtspunt is academische taal

...verdiepen hun woordkennis (kennen meer betekenisaspecten en betekenisrelaties van geleerde woorden)

...variëren in woordgebruik, kunnen trefzeker formuleren

leiden geautomatiseerd betekenis van woorden af uit de context

begrijpen minder voorkomend figuurlijk taalgebruik

kunnen de correcte betekenis van woorden opzoeken in naslagwerken

kunnen strategieën toepassen voor het onthouden van nieuwe woorden

Didactische richtlijnen

Hieronder sommen we een aantal didactische richtlijnen op voor effectieve woordenschatdidactiek. Het gaat om richtlijnen voor woordenschatontwikkeling in alle vakken: de taalles, de Nederlandse les, en de lessen in andere schoolvakken.

Richtlijn 1: Werk systematisch aan het uitbreiden van de woordenschat aan de hand van de viertact

Voor intentioneel en systematisch woordenschatonderwijs gebruikt u de volgende vier didactische stappen (vd Nulft & Verhallen 2002):

1. Woorden in een betekenisvolle context aanbieden (voorbewerken)
2. Betekenissen verduidelijken (semantiseren)
3. Herhalen en oefenen (consolideren)
4. Controleren

Stap 1: Woorden in een betekenisvolle context aanbieden

Zorg ervoor dat deze stap kort en pakkend is. Door bijvoorbeeld iets te laten zien (foto, voorwerp of iets humoristisch) trekt u de aandacht en wordt het woordenschatnetwerk van leerlingen geactiveerd. Het woord *vleeswaren* zou u bijvoorbeeld kunnen aanbieden door uw boterhammen voor de lunch te laten zien en kort met de leerlingen te praten over wat zij het liefst op hun brood doen.

Stap 2: Betekenissen verduidelijken (semantiseren)

Bied de woorden in clusters aan, zodat vooral de diepe woordkennis wordt gestimuleerd. Bij het aanleren van het woord *schroevendraaier* moeten de leerlingen niet alleen leren wat het voor een

² Dit is een schatting op basis van het aantal woorden dat een volwassene kent (www.slo.po/leergebieden), en de woordenschat van een 12-jarige op niveau 1F. Er bestaat geen corpus op basis waarvan het aantal woorden na niveau 2F kan worden gemeten.

voorwerp is, maar ook waarvoor een schroevendraaier dient en de hiërarchische relatie die het woord heeft met het begrip *gereedschap(pen)*.

De betekenis van een woord kan op verschillende manieren verduidelijkt worden. Om diepe woordkennis te verwerven, heeft een kind het nodig dat een woord meerdere keren en op verschillende manieren wordt uitgelegd. Maak hierbij gebruik van de *vier uitjes* (Van den Nulft & Verhallen, 2009): uitleggen, uitbeelden en uitbreiden.

'De uitjes'

Uitbeelden: *gebaren, aanwijzen, voordoen, uitspelen, laten ervaren*

De betekenis van concrete woorden en handelingen laat u zien met behulp van een voorwerp of een afbeelding, of door iets voor te doen. Er zijn ook woorden die u kunt verduidelijken door de leerlingen te laten voelen of ervaren wat het woord betekent, bijvoorbeeld bij begrippen als *koud* of *vochtig*.

Uitleggen: *vertellen, verduidelijken*

Wanneer u de betekenis van een woord uitlegt met behulp van andere woorden, geeft u een omschrijving of definitie. Het is dan van belang dat die definitie goed geformuleerd is. Een formulering als *X betekent dat...* is doorgaans geen goede keuze, omdat dit vaak ingewikkelde zinnen oplevert. Het is beter om het volgende patroon te hanteren: *als je..., dan...* (als je initiatiefrijk bent, dan onderneem je zelf veel actie, dan laat je van je horen).

Uitbreiden: *koppelen aan andere woorden die qua betekenis bij elkaar horen*

Losse woorden oefenen is minder efficiënt. Bied woorden aan in een samenhangend netwerk van woorden (drie tot vier woorden die qua betekenis bij elkaar horen).

Uitproberen: *leerlingen stimuleren om de woorden te gebruiken in de praktijk*

Bied korte opdrachten aan waarbij leerlingen in de praktijk oefenen om de woorden te gebruiken in zinnen, korte teksten, of als ze iets vertellen. Blijf ook zelf de nieuwe woorden regelmatig gebruiken.

Leerlingen leren de betekenis van een woord gemakkelijker wanneer zij ook de geschreven vorm van het woord zien en het woord hardop zeggen. Schrijf daarom het woord waarvan u de betekenis aan het uitleggen bent op het bord en laat het door de leerlingen uitspreken.

Stap 3: Herhalen en oefenen (consolideren)

Om geleerde woorden te kunnen onthouden is oefening en herhaling nodig. Hiervoor organiseert u verschillende activiteiten waarbij de woorden die in de vorige stappen zijn aangeboden, nu in allerlei andere contexten en op verschillende manieren door de leerlingen worden gebruikt. Alleen dan zullen leerlingen *diepe woordkennis* verwerven.

Consolidatioefeningen zijn gerichte, korte oefeningen (5 minuten opdrachten), waarmee het begrip van het woord wordt geoefend. Hiervan kunt u er enkele per dag doen. Voorbeelden van consolidatioefeningen:

- Een verhaaltje waarbij de gesemantiseerde woorden zijn weggelaten: welke woorden

ontbreken?

- Woordweb/woordveld zonder het centrale woord: welke woord moet daar staan?
- Een concept map maken van gegeven begrippen: hoe hangen ze samen?

Veel leerlingen onthouden woorden makkelijker als ze de woorden koppelen aan een beweging, of als de leerlingen opdrachten doen waarbij ze kunnen bewegen, zoals de woordenschatmat en Total Physical Response. (Dit is het uitvoeren of uitbeelden van verhaaltjes of instructies van de leerkracht of een medeleerling)

Stap 4: Controleren

Als laatste stap controleert u of de leerlingen de geleerde woorden hebben onthouden. Daarvoor is het nodig dat u bijhoudt welke woorden u heeft behandeld, op schrift of in de computer. Ook verdient het aanbeveling dat de leerlingen zelf bijhouden welke woorden zij hebben geleerd, bijvoorbeeld in een eigen (elektronisch) woordenboek. Wanneer blijkt dat de leerlingen de woorden nog niet beheersen, moeten ze de woorden herhalen.

Richtlijn 2: Selecteer zorgvuldig woorden

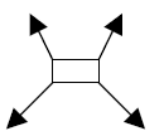
Selecteer een *voldoende aantal* woorden: minimaal 25 woorden per week, dagelijks vijf tot acht.

Criteria voor zorgvuldige woordselectie:

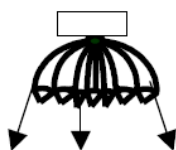
- Een woord is geschikt als de betekenis van het woord onbekend is voor in ieder geval een deel van de leerlingen.
- Een woord is geschikt als het functioneel is voor de leerlingen:
 - Een woord is functioneel als het past in de context van een thema, verhaal of activiteit.
 - Een woord is functioneel als het nodig is om te praten over bepaalde begrippen, of om deze begrippen uit te leggen.
- De woorden die u aanbiedt, houden verband met elkaar: ze maken deel uit van conceptuele netwerken. (De woorden die de verbanden aangeven horen ook bij dat netwerk en moeten ook aangeleerd worden.)

Richtlijn 3: Bied activiteiten aan die de diepe woordkennis stimuleren

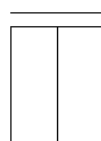
Bied activiteiten aan waardoor leerlingen meerdere betekenisaspecten van woorden leren en de relatie tussen woorden. Voorbeelden van geschikte activiteiten voor dit doel zijn: gezamenlijk een woordveld maken, synoniemen bij elkaar zoeken, woorden hiërarchisch ordenen. Hoe bepaalde woorden zich in betekenis tot elkaar verhouden, kunt u in beeld brengen met behulp van zogenoemde *graphic organizers*. Veelgebruikte graphic organizers die de betekenisrelaties tussen woorden verduidelijken zijn de woordspin, woordparachute, woordkast en woordtrap (zie afbeelding hieronder).

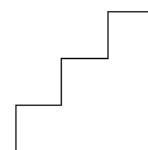
woordspin

woordparachute

woordkast

woordtrap

Richtlijn 4: Werk vakoverstijgend aan woordenschatuitbreiding

Benut bij alle vakken de kansen om onbekende woorden te verduidelijken. Deze kansen doen zich voor tijdens de lessen begrijpend lezen en de zaakvaklessen. In zaakvaklessen is een groot deel van de vakkennis immers tegelijkertijd nieuwe woordenschat voor de leerlingen. In deze lessen is een goede woordenschatdidactiek onontbeerlijk voor het overbrengen van de vakkennis.

Ook in sportlessen, dramalessen of lessen in creatieve vakken of praktijkvakken doen zich veel kansen voor. In deze lessen kunnen leerlingen veel leren via voordoen en nadoen. Wanneer een docent het voordoen van aanpakken, bewegingen of andere handelingen combineert met hardop denken en benoemen van alle handelingen, voorwerpen en gedachten (modellen), en daarna de het gebruik van de woorden door leerlingen stimuleert, zullen de leerlingen in deze les makkelijker de nieuwe woorden kunnen onthouden dan in de zaakvaklessen, omdat de woorden gekoppeld zijn aan handelingen, bewegingen.

Richtlijn 5: Maak incidenteel leren mogelijk in een taalrijke omgeving

Zorg voor een taalrijke omgeving waardoor leerlingen met veel woorden in contact komen. Vrij lezen is een zeer belangrijke motor van incidentele woordenschatverwerving. Andere voorbeelden van een taalrijke omgeving:

- Posters
- Thematafels met woordkaartjes, of woordkaartjes bij materialen en gereedschappen in een vaklokaal
- Overzichten met themawoorden aan de muur
- Woorden op het bord
- Nieuwsbord (met krantenberichten die leerlingen meenemen)
- Leestafel/ leeshoek met kranten en tijdschriften
- Boeken, of boekentips in het lokaal

Richtlijn 6: Leer leerlingen woordleerstrategieën aan

U kunt onmogelijk alle woorden die nieuw zijn voor een leerling expliciet aanleren. Het is daarom belangrijk dat leerlingen leren om zelf de betekenis van een nieuw woord te achterhalen. Daarvoor is expliciet onderwijs nodig in woordenschatstrategieën, met veel aandacht voor modellen: U doet hardop voor u de betekenis van een woord kunt achterhalen: door de betekenis af te leiden uit de context of uit bekende stukjes van het woord zelf. En door het op te zoeken in het woordenboek of op internet.

Leer de leerlingen naast de strategieën om woordbetekenissen te achterhalen ook strategieën aan om woorden te oefenen en te onthouden. Uiteindelijk moeten de leerlingen immers in staat zijn zelfstandig nieuwe woorden te leren.

Richtlijn 7: Werk gericht toe naar het actief gebruiken van nieuwe woorden bij het spreken en schrijven

Leerlingen die van huis uit in een taalrijke omgeving opgroeien zullen de nieuw aangeboden woorden 'vanzelf' gaan gebruiken. Leerlingen uit taalzwakke milieus en meertalige leerlingen hebben vaak gerichte stimulans nodig om academische taal te gebruiken bij het spreken en schrijven. Dit stimuleert u door veel open 'hogere orde'- vragen te stellen. Ook kunt u in de

oefenfase (bij het consolideren) hulpmiddelen inzetten, zoals schrijfkaders of een lijst hulpwoorden of zinnen te geven. Meer hierover leest u in het domein schrijven en in het domein mondelinge vaardigheden.